

Диявол міцно осів в українській історії

Ярослав Грицак 24.08.2019

Післямова до нового видання легендарної праці Ярослава Грицака «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття», що вийшло у видавництві Yakaboo Publishing, в якому виправлено деякі неточності та похибки попередніх видань, а також додано нові розділи, зокрема один з них присвячений двом останнім десятиліттям незалежної України, аж до часів революції 2013-2014 років, війні з Росією та передвиборних тижнів 2019 року.

Моя книжка «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття» вийшла у 1996 році.

Вона кінчалася словами:

«Залишається сподіватись, що в найближчі десятиліття все більшої ваги набиратиме інша спадщина, представлена традиціями прозахідно мислячої політичної та господарської еліти».

Тепер, з перспективи 2019 року, можна сказати, що це сподівання справдилося (!).

Хай би що ми говорили про теперішній український політичний клас і хай би як його критикували, треба визнати, що у своїй більшості він є прозахідно мислячим. Західна орієнтація домінує не лише серед еліти, але і суспільства. Хоча регіональні

розбіжності зберігаються, і на Півдні і на Сході багато людей воліли би зближення України з Росією, але навіть там число прихильників євроатлантичного курсу зрівнялося або переважає над числом його противників. А це означає, що серед різних історичних спадщин в Україні взяла гору та, що пов'язує українську ідентичність із західною орієнтацією.

Не справдився, однак, прогноз "Deutsche Bank& з 1990 року, що "серед усіх колишніх радянських республік Україна має найкращі шанси на економічний успіх".

Навпаки, у порівнянні з усіма своїми сусідами, Україна має найгірші економічні показники. Донедавна гіршою ситуація була лише у Молдові. Восени 2018 року Україна «обігнала» Молдову і була визнана найбіднішою країною Європи.

Українці продовжують платити високу ціну за брак реформ.

Як показують порівняльні дослідження пост-комуністичних трансформацій, *що пізніше чи повільніше реформується суспільство, то вищою є ця ціна.* Розплатою є низький рівень стандартів і тривалості життя, високий рівень «сірої економіки» та корупції.

Україна вступила у порочне коло так званого «залізного закону олігархії», коли формальна демократія є прикриттям для реальної влади декількох скоробагатків.

І навіть два Майдани, 2004 і 2014 років, не змогли завдати смертельного удару олігархічній системі. Вона зализала старі рани, перегрупувалася, і знову веде себе так, ніби нічого не сталося.

Очевидно, економічні показники були би кращими, якби Україна мала нафту або газ, як от Росія, Казахстан чи Азербайджан. Проте **нафта і газ є токсичними ресурсами. Майже всюди вони є причиною так званої «карбонової демократії»,** коли, утримуючи видимість демократії, владу захоплює окремий клан, переважно зі старої еліти, й перетворює владу у джерело власного багатства. Решта населення живе з рештків жиру, який стікає з багатого столу.

Ці рештки можуть бути досить щедрими, але вони корумпують суспільство (!). Найголовніша ж загроза полягає в тому, що «карбонова демократія» не розв'язує наявні проблеми, а заганняє їх

вглиб. А це ставить великий знак питання над майбутнім таких держав.

Це якраз те, що сталося з Росією.

У перші роки після розпаду СРСР (1990-ті) здавалося, що Росія обганяє Україну на шляху прозахідних ліберальних реформ. Але до кінця того десятиліття ці реформи зазнали краху. Росія наблизилася до колапсу. Україна й Росія ніби помінялися місцями. Якщо на початку 1990-х прогнозували кінець України, то наприкінці 1990-х такий прогноз робили щодо Росії.

Російська еліта знайшла вихід, відмовившись від системної модернізації і перейшовши до авторитарного управління. Цей регрес був пов'язаний з приходом до влади у 1999 році **Путіна**. Перші роки його правління співпали з різким ростом цін на нафти на світовому ринку. Це дозволило Путіну досить швидко і без великого спротиву перетворити РФ в авторитарну країну. У результаті Росія укроті повернулася до старої історичної схеми, коли на зміну реформам приходить довгий період консервативної реакції.

Щось подібне ставалося з Україною. Період інтенсивних реформ, котрий почався з приходом до влади Леоніда Кучми, швидко скінчився. Десятиліття його правління (1994–2004 рр.) стали часом формування української олігархічної системи. Україна не мала своїх власних нафти і газу.

Вона була, однак, територією транзиту російських нафти і газу.

Одні українські олігархи зробили своє майно від російської «газової труби». Інші скористали зі колишніх радянських індустріальних комплексів на Сході України, які виробляли напівсировину — метал, хімічні реактиви, щоб продавати на світовому ринку. Але в обидвох випадках вирішальною умовою багатства став доступ до влади — що є визначальною рисою олігархічного ладу.

Олігархи за означенням не можуть відмовитися від влади. Інакше вони перестануть бути олігархами. Вони мусять охороняти свою територію і не пускати на неї чужаків, навіть якщо ці чужаки походять «з дружнього братнього народу». Кучма написав книжку (чи, точніше, йому її написали на замовлення) під промовистою назвою «Україна — не Росія». Але якщо **Кучма** не мав наміру

русифікувати Україну культурно чи мовно (сам він перейшов на українську), він намагався зрусифікувати її політично. Він **пробував відтворити в Україні авторитарну російську модель**, коли один президент (Сльцин) призначає свого наступника (Путіна) і проводить це призначення через вибори — формально демократичні, але фактично з порушеннями та фальсифікаціями.

У 2004 році Кучма призначив **Януковича** своїм наступником. Але як виявилось, "Україна таки не була Росією". Якщо у Росії зміна влади за наказом «зверху» відбулася тихо і безшумно, то в Україні подібна спроба спричинила 1-ий Майдан.

Українському читачеві нема потреби розказувати у деталях про трьох наступних президентів та інших головних політичних діячів. Вистачить обмежитися загальними спостереженнями.

Перш за все, окрім ворожості один до одного Ющенко, Янукович, Тимошенко та Порошенко поділяють одну спільну рису: у тій чи тій мірі **всі вони є «дітьми Кучми»**. Сходження їх до влади і багатства почалося за часів 2-го українського президента, і **їхня поведінка відображає логіку і мораль тогочасної еліти**.

Ключовою проблемою в Україні є зміна старого політичного класу на новий — на той, який сформувався у період економічного росту 1998–2008 рр. та років демократії після перемоги першого Майдану.

Шанси на це є (!?).

Перш за все, після перемоги Кучми у 1994 році в Україні таки запустився механізм постійної зміни влади внаслідок **відносно** чесних і **відносно** вільних виборів. Якщо вважати, що однією з головних ознак демократії є неможливість вгадати, хто виграє у наступних виборах, то Україна є майже ідеальною демократичною державою: тут результат кожних виборів є непередбачуваним.

Внаслідок постійної зміни влади всередині української еліти встановилося негласне правило: кожен, хто виграє на виборах, залишає переможеного у спокої. Тобто не садить її чи його у тюрму, не виганяє з країни, не переслідує економічно тощо — бо знає, що

завтра він (чи вона) може опинитися на його місці. Янукович був першим (і, надіюся, останнім), який пробував зламати це правило. Але був за це «покараний» другим Євромайданом. Усі спроби перевести Україну на тори авторитаризму завершуються крахом.

Іншим шансом незалежної України є її відносна стабільність як політичної спільноти.

Всупереч похмурим прогнозам, *Україна колеться, але не розколюється*. Від початку 1990-х років київський Інститут соціології замірює ставлення мешканців України до української незалежності. Коли б не проводилося це опитування, результат один і той самий: більшість мешканців України голосували б за її незалежність. Різниці полягали би лише у рівні відсотків «за».

Вони падають кожен раз, коли погіршується економічна ситуація. Вони зростають, коли виникає уявна чи справжня російська загроза: під час двох російсько-чеченських воєн, російсько-українського конфлікту навколо острова Тузла, російсько-грузинської війни. Але найвищого піку підтримка української незалежності досягла навесні 2014 року, під час російської анексії в Криму та агресії у Донбасу: тоді вона дорівнювала рівню підтримки у грудні 1991 році.

Визнання факту існування стабільної української нації вимагає певної прозорливості, ба навіть мужності.

Цього не вистачає багатьом українським реформаторам. Вони вважають, що перш аніж робити реформи, треба «збудувати» українську націю — у першу чергу 1) розширювати сферу впливу української мови та 2) утверджувати україноцентричну модель історичної пам'яті.

Таке розумування, однак, нікуди не веде.

Ба більше: воно часто слугує виправданням браку реформ. Найкращим (чи найгіршим?) прикладом такого способу думання було президентське правління **Ющенка** (2004–2010).

На щастя, розуміння української ситуації бракує також Кремлю.

Путін і його експерти наївно вважають, що єдиною базою українського націоналізму є Західна Україна. Забери її, відповідно до їхньої логіки — і дістанеш зовсім іншу Україну, таку собі «Малоросію».

На цьому будувалася логіка російської стратегії щодо України після 1-го Майдану.

Відповідно до російської воєнної стратегії, прийнятої одразу після російсько-грузинської війни, як тільки Україна робитиме кроки у напрямку Європи чи НАТО, російська армія мала вступити у російськомовну частину і перейняти контроль над індустріальним серцем України на Сході і над усім чорноморським побережжям від Одеси до Маріуполя. Ця частина українських земель мала відійти безпосередньо до Росії. Те, що залишилося, за винятком Західної України, мало стати формально незалежною, а фактично маріонетковою державою зі столицею у Києві. А Західна Україна може йти собі, куди хоче — хоч під три чорти.

Це була стратегія «російської весни» 2014 року. Вона, однак, ніколи не переросла у літо, й повністю вичерпалася до зими 2014 року. Більшість населення у російськомовних Дніпропетровську, Харкові й Одесі, замість зустрічати російську армію квітами, стала чолом російській агресії.

Мимо того, що українські «будівники нації» і російські «будівники імперії» ставляться один до одного непримиренно вороже, вони поділяють одну спільну віру, що **нація дорівнює мові**.

Відповідно, якщо мешканці України розмовляють російською мовою, то вони є росіянами, а не українцями. Ця віра у тотожність «нація = мова» є вірою XIX століття. Тоді мова була особливо важливим показником для тих народів, які були селянськими. А оскільки українці були селянською нацією, то й, відповідно, народна мова посіла надзвичайно високе місце у наборі національних критеріїв. Цьому також сприяла репресивна політика Росії щодо української мови, більш неприкрита під часи імперії і менш у часи існування СРСР. У підсумку українську мову було піднесено до ваги національних святощів.

Однак **Україна— надто складний організм, щоб звести його до одної візії чи одного пояснення.** І рівень її складності з часом не падає, а зростає.

Особливо коли в останні 50 років вона пережила дві великі трансформації — з переважно аграрного суспільства до переважного індустріального у 1860–1960-і та від переважно індустріального до переважно — пост-індустріального за часи української незалежності.

Відповідно, **змінився характер української ідентичності.**

Вона більше не пов'язана жорстко з українською мовою. Російськомовний український націоналізм став реальністю, яка вимагає свого окремого пояснення.

Але змінився не лише характер української ідентичності — змінився і набір суспільних цінностей.

Цінності є тим, що найбільше мотивує нашу поведінку — сильніше за інтереси.

Навколо інтересів можна домовлятися. Цінності ж не можуть бути предметом компромісу.

За них люди готові перегризти один одному горло. **Найбільшою і найголовнішою цінністю є безпека — своя і найближчих людей.**

Але якщо базові цінності задоволені, люди рухаються до реалізації вищих, складніших потреб. Як показують дослідження, цей перехід не відбувається плавно. Він зазвичай стрибкоподібний, бо пов'язаний зі зміною поколінь.

1) Якщо цей перехід стається у демократичних і заможних країнах, він приводить до появи нових масових рухів — як це було з молодіжними протестами 1968 року чи появою «зелених» партій у 1980-х.

2) Якщо він відбувається в країнах з авторитарною владою або владою, яка піддається спокусі авторитаризму, то це приводить до появи масових анти авторитарних рухів.

Власне те сталося в Україні у «нульових», 2000-х, роках.

З'явився новий бізнес, пов'язаний не з індустріальною, а зі сервісною економікою. Появилось нове покоління, яке не знає і не пам'ятає комунізму. Воно виросло за умов відносної демократії та відносного добробуту кінця 1990–2008 р., а, отже, хоче не виживати, а самовиражатися.

Поява нового середнього класу та нового покоління є одними з найбільших здобутків української незалежності.

Їхньою важливою рисою є те, що воно не так сильно регіонально поділене, як старші мешканці України.

Показовою є карта поділу України на прихильників та противників Євромайдану у соцмережах — «Facebook» та його російськомовного відповідника «ВК» у березні 2014 року. З карти добре видно, що (за винятком Криму та частини Донбасу), користувачі мереж з усіх інших регіонів підтримували Євромайдан. Оскільки головними користувачами соцмереж є молоді люди, то можна сміливо припустити, що ця карта відображає власне їхні політичні вподобання.

Значною мірою 2-ий Майдан був їхньою революцією, а його перемога — їхньою перемогою.

Біда України в тому, що вона не може скористатися з цієї перемоги.

1) Частина вини падає на Путіна. Своєю агресією проти України він змінив скерування більшої частини суспільної енергії не на реформи, а на оборону країни.

2) Але є й внутрішня проблема: **Євромайдан не привів до зміни політичного ландшафту. Він змінив політичні еліти, але не змінив спосіб їхньої поведінки.**

Натомість **новий середній клас та молоде покоління не хочуть чи не можуть створити свій новий політичний проект.**

Ніколи раніше за історії своєї незалежності Україна не провела стільки реформ, як після 2014 року.

Вона має базові стартові умови, щоб ці реформи були успішними: Україна є відносно стабільною нацією з відносною демократією.

Бракує останньої деталі: нового політичного класу, який матиме волю розірвати порочне коло залізного закону олігархії.

Без цієї деталі доля реформ стоїть під знаком питання. Якщо Україні не вдасться і на цей раз, то не виключено, що вона почне рухатися у зворотному напрямку — не до, а від реформ.

Незалежно від того, чи реформи будуть вдалим чи невдалим, над нею буде висіти інша загроза — **загроза популістського повороту.**

До цього часу Україна залишалася останнім острівком «реальної політики», оточеним майже з усіх сторін по периметру популістськими режимами Росії, Білорусі, Польщі та Угорщини. Висока хвиля популізму є знаком наших часів.

Чи залле вона й Україну, побачимо. Принаймні **ситуація з виборами 2019 року показує, що шанси приходу популістів до влади є дуже високими.** Можна думати, що рано чи пізно ця хвиля зійде. Але завдані нею шкоди залишаться.

PS

I last but not least: залишиться геополітична вразливість України. Зараз вона виявляється у російській агресії та війні у Донбасі. Ця війна надовго. Навіть коли вона скінчиться, Кремль не припинить втручатися в українські справи. Для нього це питання принципу. Росія ставиться до України приблизно як арабський світ до Ізраїлю: для обох існування незалежної української (чи, відповідно, ізраїльської) держави є непорозумінням чи історичною помилкою, яку треба «виправити».

Експерти й аналітики доходять до консенсусу, що геополітичний контекст відіграє чи не вирішальну роль для успіху чи невдачі національних революцій. На щастя для України, у протистоянні з Росією зараз вона має підтримку Заходу. Цим сучасна ситуація кардинально відрізняється від тої, в якій опинилися

українська революція 100 років тому. Але це ж порівняння нагадує нам, що геополітика не є величиною сталою. Тому марно надіятися на те, що вона буде і далі сприятливою для України. Треба користати зі шансу, заки він є.

Про Україну й українців говорять як про **країну, яка ніколи не втрачає шансу втратити шанс**. Це, на жаль, правда. Але так само ізраїльтяни говорять про палестинських арабів, західні експерти— про Ізраїль, а всі разом— про США, Британію, країни ЄС і т. ін. За універсальною застосованістю цих слів стоїть універсальна правда, яку Гегель висловив у своєму вступі до «Філософії історії»: «Історія не є ґрунтом, на якому виростає щастя. Періоди щастя у ній представлені пустими сторінками».

Історики та філософи ХХ століття представили цю правду метафорою «диявола в історії». Як писав Александр Ват у спогадах «Моє ХХ століття», той, хто пережив комунізм, міг не вірити у Бога — але йому було неможливо не вірити у диявола.¹ Ват прийшов до цього висновку, коли у 1939 році, втікаючи від Гітлера, перебрався у радянську зону окупації, й у Львові НКВД влаштувало проти нього провокацію, котра закінчилася тюрмою у Києві та засланням у Саратові. Його більш відомий співвітчизник і пізніший лауреат Нобелівської премії Чеслав Мілош, побачив диявола у січні 1940 року, на київському вокзалі, коли пересідав з поїзду з Бухаресту до Вільнюса. Саму ж метафору «диявола в історії» запропонував Лешек Колаковський. У свої молоді роки він був марксистом, навіть сталіністом. Як і Маркс, він вважав людські проблеми закорінені в соціальних обставинах. Зміни ці обставини — і зробиш людей щасливими. Досвід життя під нацизмом, а особливо комунізмом переконав його в іншому: зло закорінене всередині самої людської натури. Тому воно не зникне після падіння нацизму чи комунізму. Воно просто набере іншої форми.

Цей висновок ідентичний до месиджа Альбера Камю, що «бацила чуми ніколи не вмирає». Тоні Джадт, один з найвідоміших істориків нашого часу, перетворив цей висновок на одну з головних тез своїх праць: тезу про *постійну* присутність зла і про *постійну* потребу з ним боротися. До цієї тези він прийшов у міру того, як його увага історика ХХ століття рухалася зі Західної Європи на Схід. В останні роки перед смертю Джадт майже дійшов до України.² Ми

зараз можемо лише спекулювати, як він оцінював би українські проблеми, якби не помер у 2010 році. Припускаю, однак, що усвідомлюючи присутність «диявола в історії», він би не дуже дивувався ані українським успіхам, ані українським невдачам — і закликав би українців не складати руки. Бо диявол міцно осів в українській історії, і боротьба з ним триватиме дуже довго, якщо не завжди.

Книжка «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття» була задумана у 1990 році, писалася у 1992–1995-х, а вийшла у 1996-му. Вона була перейнята духом цих часів. Це були нелегкі часи, але більшість з нас жили надією, «що все буде добре». Бо, як нас переконували, ми є свідками «кінця історії» з її війнами, насильством й авторитарними режимами. Зараз ми є свідками «повернення історії», коли вільний ринок та ліберальна демократія вже не виглядають безальтернативним сценарієм розвитку.

Це не є добрим предзнаменуванням для України. Україна народилася у вогні війни і революцій. Однак український проект найкраще реалізував себе у мирних й ліберальних умовах. Зараз ці умови загрожено.

І 1996 року, коли вийшло перше видання цієї книжки, і зараз, більше двадцяти років потому, залишається надія. Вона полягає в тому, що в українському суспільстві було і залишається сильне замовлення на зміни.

Як і Росія, Україна застрягла у своєму минулому. Але на відміну від Росії, вона продовжує зі своїм минулим боротися.

Їй не вдається, але вона не здається. І вже хоча б за це одне їй варто симпатизувати та зберігати у неї віру.

¹ Точна цитата: «Сучасній людині тяжко вірити у Бога — але ще важче, майже неможливо, не вірити у диявола. Той, хто пережив комунізм, це знає— бо цей диявол власне і є комунізм» (Aleksandr Wat, *Mój wiek. Pamiętnik mówiony. Opracowanie naukowe*. T.1. Kraków: Universitas, 2011, s. 64–65).

² 2004 року Джадт активно підтримав український Майдан. Див. мою статтю-некролог «Мій Джадт» (*Критика*, жовтень 2010), а також його статтю: Tony Judt, «The Eastern Front, 2004» (*New York Times*, December 5, 2004).

Ярослав Грицак

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯ

[заголовок від Z]
24.08.2019